

**IQTISODIYOTNI RAQAMLASHTIRISH HAMDA YASHIRIN
IQTISODIYOTNING QISQARTIRISH, SAVDO VA XIZMAT KO‘RSATISH
SOHASINI SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI**

Shakarov Sirojiddin Ruzimuratovich
DSQ YSTI Davlat soliq katta inspektori

Annotatsiya: Mazkur maqolada, yashirin iqtisodiyotning qisqartirish yuzasidan korxonalarida soliq nazoratida soliq organlarini faoliyatini takomillashtirish va ularni samaradorligini baholash yo‘llari bo‘yicha tadqiqotlar olib borilgan bo‘lib, tadqiqot doirasida xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: soliq, byudjet siyosati, byudjet, soliq ma‘murchiligi, moliyaviy nazorat, soliq tekshiruvlari, audit, soliq auditi, auditning xalqaro standartlari, normativ tahlil, soliq tushumlari, soliq imtiyozlari, soliq stavkasi.

Abstract: In this article, in connection with the reduction of the hidden economy, research has been conducted on ways to improve the activities of tax authorities and assess their efficiency in tax control at enterprises, and conclusions and suggestions have been formed within the framework of the research.

Key words: tax, budget policy, budget, tax administration, financial control, tax inspections, audit, tax audit, international standards of audit, normative analysis, tax revenues, tax credits, tax rate.

Kirish

Respublikamizda bugungi kungacha olib borilgan islohotlar barcha sohalarni qamrab olib, sohalarning rivojlanishib borishiga sabab bo‘ldi. Ayniqsa, har bir faoliyat turi bo‘yicha me‘yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqilib, sohaning uslubiy ta‘minoti yaratib berildi. Jumladan, soliq nazorati faoliyati bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar bugungi kunda audit bo‘yicha yetarli uslubiy ta‘minot mavjudligini ko‘rsatmoqda. Mazkur soha bo‘yicha qabul qilingan qonun va qonunosti hujjatlari sohaning uslubiy ta‘minoti yaratilganligidan dalolat beradi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotda mamlakatimizda mavjud bo‘lgan moliyaviy nazorat tizimi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Soliq auditining mohiyati yoritilgan. Soliq auditini xorij tajribasidan foydalangan holda tashkil etish va takomillashtirish bo‘yicha ilmiy takliflar berilgan.

Adabiyotlar sharxi.

Soliq auditining muhimligini Barsulaya (2019) quyidagicha ifodalaydi: hozirgi vaqtda auditorlik xizmati turlari ichida soliq auditiga ko‘proq ehtiyoj tug‘ilmoqda.

Ekspertlarning baholashicha Rossiya auditorlik kompaniyalari tushumining 30 foizi soliq auditiga to'g'ri kelmoqda.

Bu to'g'rida Arens va Lobbeklar (1995) quyidagilarni yozishgan: "Soliq to'lovchilarni federal soliq qonunlariga rioya qilishini, soliq deklaratsiyalarni tekshirish uchun hukumat auditorlar yollaydi... Soliq qonunchiligi juda murakkab bo'lib, soliqlarni tekshirish bo'yicha auditorlardan chuqur bilimlarga ega bo'lishlikni talab etiladi".

Iqtisodchi olimlardan Sheremet va Suyslar (2005) soliq auditiga «soliq auditi - bu soliqlarni to'g'ri va to'liq hisoblanishi va to'lanishi, soliq siyosatiga rioya qilinishini auditorlik tekshirishidir» deya ta'rif beradi.

Usatova (2008) o'zining ilmiy ishlarida soliq auditini quyidagicha e'tirof etgan: "Soliq auditi-bu buxgalteriya va soliq hisoblarining holatini, shuningdek tashkilotlarning soliqlar va yig'imlar bo'yicha hisob kitoblarini mustaqil tekshirishdir".

Rossiya Federatsiyasi Prezidenti huzuridagi auditorlik faoliyati bo'yicha komissiya tomonidan maqullangan (2000 yil 11 iyuldagi 1-sonli bayoni) «Soliq masalalari bo'yicha soliq auditi va boshqa xizmatlar. Soliq organlari bilan muloqat» nomli auditorlik faoliyatini metodikasida soliq auditi quyidagicha yozilgan: "Soliq auditi deganda iqtisodiy sub'ektning buxgalteriya va soliq hisobotlarini haqiqiyli va qonunchilik tomonidan belgilangan normalarga mos kelishligi darajasini, iqtisodiy sub'ektlar tomonidan budjetga to'lanadigan soliqlar va boshqa to'lovlar va budjetdan tashqari fondlarga ajratmalarni hisobda aks ettirilishini auditorlik tashkilotlar tomonidan maxsus auditorlik topshiriqni bajarilishi tushuniladi".

Do'smurotov (2007) o'zining darslik, monografiya va boshqa ilmiy ishlanmalarida auditning umumiy jihatlarini aks ettirish bilan birga, soliqlarning har biri bo'yicha audit qilishni yoritib bergan.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Soliq auditini o'tkazish jarayonida Soliq kodeksiga, Vazirlar Mahkamasning 2021 yil 1 yanvardagi 1-son qarori bilan tasdiqlangan Soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomga va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga rioya qiladilar. Bundan tashqari, soliq auditini o'tkazishda tekshiruvchi, soliq to'lovchining buxgalteriya, moliya, statistika, bank hamda boshqa hujjatlari, ma'lumotlari, soliq va moliyaviy hisobot ma'lumotlari bilan mos kelishini o'rganishi, bunda sotilgan tovarlar va ishlab chiqarilgan mahsulotlar realizatsiyasi hamda bajarilgan ishlar hajmining soliq hisobotlarida to'liq aks ettirilishiga alohida e'tibor qaratishi lozim bo'ladi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktyabrdagi PF-6098-sonli Farmoni bilan tashkil etilgan Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bo'yicha maxsus komissiyaning asosiy vazifalaridan biri etib naqdsiz to'lovlarni kengaytirish choralarini ko'rish belgilangan.

Xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatdiki, so'nggi o'n yil ichida mamlakatlar uchun yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishda eng muvaffaqiyatli umumiy jihatlardan biri bu naqd puldan foydalanishni kamaytirishga qaratilgan raqamli to'lov tizimini takomillashtirish va kengaytirish hisoblanadi. Shu sababli, ushbu tizimni O'zbekiston Respublikasida takomillashtirish yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktyabrdagi "Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-6098-sonli Farmoni bilan tashkil etilgan Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bo'yicha maxsus komissiyaning asosiy vazifalaridan biri etib naqdsiz to'lovlarni kengaytirish choralarini ko'rish belgilangan.

Rivojlangan davlatlarda to'lovlari elektronlashtirishning 5 yil mobaynidagi iqtisodiyotga ta'siri (2017-2021 yillar uchun)¹

T/R	Davlatlar	Yashirin iqtisodiyotdagi ulushi (2016-2021 yillarda foizda)	Yashirin iqtisodiyotdagi ulushining o'zgarishi (foizda)		YaIM da o'zgarish (mlrd dollar)		Soliq tushumlaridagi o'zgarish (mlrd dollar)	
			Quyi chegara	Yuqori chegara	Quyi chegara	Yuqori chegara	Quyi chegara	Yuqori chegara
1.	<i>Braziliya</i>	36,5	-1,2	-1,4	14,8	17,7	8,4	10,1
2.	<i>Xitoy</i>	14,5	-0,6	-0,7	49,7	59,6	28,8	34,6
3.	<i>Hindiston</i>	23,3	-2,8	-3,5	46,4	58,8	18,1	23,1
4.	<i>Italiya</i>	19,5	-0,9	-1,1	12,0	14,4	9,3	11,2
5.	<i>Keniya</i>	33,7	-2,1	-2,5	1,1	1,3	0,9	1,1
6.	<i>Nigeriya</i>	53,4	-9,3	-13,3	13,2	19,7	4,1	6,3
7.	<i>Polsha</i>	17,4	-0,5	-0,6	1,1	1,3	0,9	1,1

Xorijiy mamlakatlarda elektron to'lov tizimini rivojlantirishda keshbek berilishi eng keng tarqalgan metodlardan biri hisoblanib, bu asosan QQS bo'yicha imtiyozlarni o'z ichiga oladi. Janubiy Koreya ushbu tizimni rivojlantirish maqsadida debit va kredit kartalar uchun soliq imtiyozlarini joriy qilish bo'yicha turli xildagi qarorlar qabul qildi. Natijada, o'n yillik muddat ichida kartochnalar bo'yicha tranzaksiyalar 15 foizdan 65 foizgacha ortdi. Shu bilan birga, QQS bo'yicha imtiyozlar berish tizimi Lotin Amerikasi mamlakatlarida keng tarqala boshlandi. Masalan: Urugvayda debit kartalar uchun 4 foiz va kredit kartalar uchun 2 foiz imtiyozlar berilgani elektron to'lov tizimini 42 foizga oshirdi. Bu esa, o'z navbatida, debit karta tranzaksiyalarini 2016-yilda 65 foizga va 2017-yilda 78 foizga oshirdi.

¹ 2021 AT Kearney and VISA: Digital payments and the global informal economy, page: 32

Dunyo mamlakatlarida iste'molchilar tomonidan plastik kartochkalar orqali tovar va xizmatlar uchun amalga oshirilgan to'lovlardagi aylanmaning 0,5 foiz miqdorida soliq manbalari xisobiga keshbek berilish tizimini joriy qilish tajribasi mavjud. (1-rasmda, Ernst and Young tomonidan o'tkazilgan o'rganishlarga ko'ra, 0,5% miqdorida keshbek berilish tizimining yashirin iqtisodiyotga ta'siri mamlakatlar misolida keltirilgan);

Shuningdek, sotuvchilar tomonidan plastik kartochkalar orqali tovar va xizmatlarni sotganda aylanmadan 0,5 foiz miqdorida soliq imtiyozi berilish tizimini joriy qilish tajribasi ham bor. (2-rasmda, Ernst and Young tomonidan o'tkazilgan o'rganishlarga ko'ra 0,5% miqdorida sotuvchilarda soliq imtiyozi berilishining yashirin iqtisodiyotga ta'siri mamlakatlar misolida keltirilgan);

Bundan tashqari, elektron tizim orqali to'lovlarni amalga oshirishda QQS bo'yicha imtiyozlar berilishi 2017-2021-yillarda Nigeriyada yashirin iqtisodiyot ulushining 9.3 foizdan 13.3 foizgacha va Hindistonda 2.8 foizdan

3.5 foizgacha qisqartirishga sabab bo'ladi. Braziliyada esa yashirin iqtisodiyot ulushini 1.2 foizdan 1.4 foizgacha qisqartirib, YaIM qo'shimcha 17.7 mlrd.dollargacha o'sishiga olib kelishi mumkin bo'ladi.

Shuningdek, naqd pulsiz to'lov tizimlarini rivojlantirishda Hisob-kitoblarni naqdsiz va elektron to'lov tizimlari orqali amalga oshirilganda QQS stavkasini tushirish yo'li bilan xaridorlarga va sotuvchilarga keshbek va bonuslar ko'rinishida imtiyozlar berilish taklif etiladi. (Masalan, QQS stavkasi 15% bo'lsa, uni keshbek yoki bonus sifatida 12% ga tushirish).

Xususan, beriladigan keshbek va bonuslar hajmini oshirish (Masalan QQS hisobiga 1% o'rniga 3%lik keshbek taqdim etish) iste'molchilarni iqtisod qilishga motivatsiyasini oshirish hisobiga yashirin iqtisodiyot hajmini qisqartirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, iste'molchilarning keshbeklarni qaytarib olishlarini qulaylashtirish kerak. Masalan, elektron to'lovlardan foydalanganda 3% lik keshbek evaziga iste'molchining hisob raqamidan 100 ming so'm yechib olinishi o'rniga 97 ming so'm yechib olinishi. Agarda naqd pulga savdo qilinayotganda berilayotgan chekka "Sizga chek olganingiz uchun 3% (3000 so'm) keshbek qaytarib berildi" deb yozish va avtomatik tarzda bu ma'lumotni tegishli tizimga kiritish taklif etiladi. Bu iste'molchilarni keshbeklarni olishdagi ortiqcha ovoragarchiliklar va qo'shimcha talablardan (masalan, mobil ilovalar) ozod etadi.

Soliq va bojxona to'lovlarni, davlat xizmatlariga to'lovlarni, davlat byudjetiga to'lanadigan jarimalarni naqdsiz va elektron to'lov tizimlari orqali amalga oshirish shaffoflikni va samaradorlikni ta'minlaydi. Bu turdagi to'lovlarning mamlakatdagi yashirin iqtisodiyotni qay darajada pasaytirishi har davlatda har xil ko'rsatkichlarga ega. Naqdsiz xisob-kitoblar rivojlangan davlatlarda yashirin iqtisodiyotning kamayish

darajasi, bu tizimlar rivojlanmagan davlatlarga nisbatan pastroq bo‘ladi. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasida hozirgi vaqtga kelib yuqorida keltirilgan to‘lovlarni mobil ilovalar orqali to‘lashga qulay sharoitlar yaratilayotganligi sababli bu turdagi to‘lovlar soni oshirib kelinmoqda.

Soliq va bojxona to‘lovlari, davlat xizmatlariga to‘lovlar, davlat byudjetiga to‘lanadigan jarimalarni naqdsiz hisob-kitoblar orqali to‘lanishi hajmini oshirish maqsadida chekka xududlarning internetga ulanganlik darajasini oshirish, naqdsiz hisob-kitoblarda foydalaniladigan dasturiy ta‘minotlarni sodda va tushunarli qilib ishlab chiqish, joylarda to‘lov tizimlari xizmatlarini ko‘paytirish, ommaviy axborot vositalarida naqdsiz xisob-kitoblarning afzalliklari haqida keng yoritib borish taklif etiladi.

Bizga ma‘lumki jismoniy shaxslar o‘z faoliyati natijasida daromad olganda Soliq kodeksida belgilangan tartibda daromad solig‘ini to‘laydi. O‘rtacha daromad oluvchi jismoniy shaxslar o‘z daromadining qolgan qismini shaxsiy iste‘moli uchun sarflaydi. Yuqori daromad oluvchi jismoniy shaxslarda daromad solig‘i va shaxsiy iste‘molidan keyin ham bir qism daromad qoladi. Daromadning ortib qolgan qismiga esa mol-mulk sotib oladi yoki uy joy, dala hovli quradi. Bunda jismoniy shaxslardan olinadigan mol -mulk solig‘i uchun soliq solish ob‘ektlari vujudga keladi. Nazariy jihatdan olib qaraganda jismoniy shaxslar bir daromadi uchun ikki marta soliq to‘lashiga to‘g‘ri kelayapti. Soliq bazani kengaytirish, hamda yashirin ish o‘rinlarining legallashtirilishini ta‘minlash maqsadida, tadbirkorlik sub‘ektlari tomonidan taqdim etilgan jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘ida aks ettirilgan oylik ish haqqi summalari tahlil qilindi. Tahlil natijalariga ko‘ra, quyidagilar ko‘rishimiz mumkin.

O‘tgan yil boshiga nisbatan soliq qarzi 4,2 trln.so‘mga oshib 4,5 trln.so‘mni tashkil qilgan 1 697 ta sub‘ekt tomonidan 2021-yil davomida 19 639 ta sub‘ektlarga realizatsiya qilingan 62,6 trln.so‘mlik tovar (xizmatlar) uchun, Markaziy bank ma‘lumotiga ko‘ra o‘zaro hisob-kitob amalga oshirilmagan. Misol uchun: Buxoro viloyatida ro‘yxatdan o‘tgan, 2021-yil davomida 19,6 mlrd.so‘m soliq qarzdorligi vujudga kelgan “Germes neogara” MChJ tomonidan 12 ta sub‘ektga 32,7 mlrd.so‘mlik qora metal yetkazilgan bo‘lsa, ushbu sub‘ektlar tomonidan yetkazilgan tovar uchun jamiyatga biron so‘m pul o‘tkazilmaganligini ko‘rishimiz mumkin.

Mazkur yo‘nalishda dastlab o‘tkazilgan tahlil natijasi bo‘yicha (faqat AOS bo‘yicha qarzdorligi mavjud sub‘ektlar) hududlarga yuborilgan topshiriqqa asosan, 4 371 ta sub‘ektda mavjud soliq qarzini 45,5 mlrd.so‘mga (shu jumladan 7,8 mlrd.so‘m AOS) qisqartirishga erishilgan.

Shu bilan birga, hududiy DSXOlar tomonidan ushbu holat O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 6 sentyabrdagi PF-5813-son Farmoni bilan 1996-yil 9-avgustdagi PF-1504-son Farmonga o‘zgartirish kiritilib, onlayn-NKMdan

foydalanayotgan sub'ektlarga naqd pul tushumini bank kassalariga mustaqil ravishda topshirish huquqi berilganligi va Farmonda naqd pul tushumini inkasso qilish muddatlari belgilanmaganligi sababli yuzaga kelayotganligi qayd etilmoqda.

Misol uchun: "World Technology Store" MChJ tomonidan 2021-yil davomida jami 48,6 mlrd.so'mlik savdo tushumlari bank muassasalariga kirim kilingan bo'lsada, shundan to'lov terminali orqali amalga oshirilgan 48,2 mlrd.so'mlik realizatsiya onlayn-NKTdan o'tkazilmaganligi natijasida soliq bazasi to'liq ko'rsatilmasdan qolishiga olib kelgan. Avtokameral AAT mezonlarida ushbu holatlar nazarda tutilmagan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, byudjetga qo'shicha manbalarni jalb qilish, mavjud soliq qarzdorliklarni qisqartirish hamda joriy qilingan raqamli texnologiyalarni yanada takomillashtirish maqsadida ruxsatingiz bilan quyidagilar taklif qilinadi:

Bank muassasalariga kirim qilingan savdo tushumlarini onlayn-NKTdan o'tkazmaganlik natijasida soliq bazasi to'liq ko'rsatilmasdan qolinishiga olib keladigan holatlarni aniqlash algoritmini ishlab chiqib, Avtokameral AATga mezon sifatida kiritish;

Savdo tushumlarini onlayn-NKTdan o'tkazmasdan nazorat-kassa texnikasini va hisob-kitob terminallarini qo'llash tartibini buzgan sub'ektlarda tegishli tartibda nazorat tadbirlarini o'tkazish kerak deb hisoblimiz.

Bir kunlik firmalar"da 10 kunda yirik pul aylanmalarining chegara miqdori 1,0 mlrd.so'mdan oshgan sub'ektlarning hisob raqamidagi pul aylanmalari to'g'risida to'liq ma'lumotlarni kunlik onlayn tarzda olish taklif etiladi.

Adabiyotlar:

1. Do'smurotov R.D. (2007) Auditorlik faoliyati: Nazariya, uslubiyot va amaliyot. Monografiya. - T.: «Moliya». – 276 b. (Dusmurotov R.D. (2007) Auditing activities: Theory, methodology and practice. Monograph. - T.: «Moliya». – 276 p.)
2. Usatova L.V. (2008) Organizatsiya protsessi nalogovogo audita rasxodov. Jurnal ekonomicheskij analiz: teoriya i praktika, 24 (129), 26-31str.
3. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi- Toshkent: G'afur G'ulom nashriyot uyi 2020.- 640 b.